

Marton Péter¹

A biztonság empirikus elemzésének újragondolása

Rada Péterrel és Balogh Istvánnal közösen 2015-ben jelent meg Biztonsági tanulmányok: Új fogalmi keretek, és tanulságok a visegrádi országok számára című könyvünk.² Ezzel a kötettel nem kevesebb volt a szándékunk, mint hogy a biztonsági tanulmányok területére jellemző status quót jelentősen meghaladjuk. A „fennálló állapotra” jellemző legelőször is az egységes megközelítés hiánya: egyszerre vannak jelen a biztonsági tanulmányok területén az elméleti alapozást nélkülöző és szubjektív tartalmaknak éppen ezért teret engedő empirikus elemzések, illetve a mindenben kételkedő, posztpozitivisták kritikai szemlélet.³ Ahol elméleti keretek használatára (vagy legalábbis felidézésére) sor kerül, ott főként a koppenhágai iskolára hivatkoznak a szerzők – egyfelől a „biztonságiasítás” koncepciójára, másfelől a „biztonsági komplexumok”, illetve kifejezetten a „regionális biztonsági komplexumok” fogalmára. A regionális biztonsági komplexumok kutatása látszólag magától értetődő napirendet diktál, valójában azonban számos gyengeségtől szenved. Ezekre – alternatív fogalmi kereteket kínálva – magam már doktori disszertációmban is rámutattam.⁴ A fentebb említett, 2015-ös kötetben e fogalmi kereteket a második fejezetben mutattuk be, azután e keretekbe illesztve végeztük el számos nagyobb kérdésterület elemzését. Jelen cikk célja most összefoglalni, bizonyos pontokon továbbfejleszteni és újszerű módokon illusztrálni az ott leírtakat az érdemi tudományos reflexió ösztönzése végett: hogy a jövőben a hazai szakirodalom vegye figyelembe, miszerint úgymond egy „budapesti iskola” is létezik, amely a koppenhágai iskolát meghaladta, azaz indokolt kritika alá vetette, és alternatívára is rámutatott ezzel kapcsolatban. Ebben a tekintetben tehát Budapest (és Magyarország) bátran használhatja e tanulságokat – egyben pedig kritizálhatja is, tekintettel arra, hogy kritizálni való minden bizonnyal e budapesti iskola környékén is akadhat.

Kulcsszavak: Security Studies, biztonsági komplexumok, módszertan, kutatási napirend, Buzan et al., koppenhágai iskola

Marton Péter: Rethinking Empirical Analysis in Security Studies

The article offers a re-conceptualisation of the basic conceptual framework of empirical analysis in Security Studies: the “security complex”, as outlined by Buzan et al. in their seminal works (Security: A New Framework for Analysis, 1998, and Regions and Powers, 2003). Especially the way security complexes were interpreted in the 2003 book of Buzan and Wæver, it may be criticised for its unduly strong state-centricity, its focus on the military sector of analysis, and its approach to spatiality as simply

¹ A szerző e tanulmány elkészítéséhez az Emberi Erőforrások Minisztériumának támogatásaként az Új Nemzeti Kiválósági Program posztgraduális ösztöndíjában részesült.

² MARTON Péter – RADA Péter – BALOGH István: *Biztonsági tanulmányok: Új fogalmi keretek, és tanulságok a visegrádi országok számára*, AJTK, Budapest, 2015.

³ Robert W. Cox: *Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory*, *Millennium – Journal of International Studies*, 10. évf., 1981/2, 126–155. o.

⁴ MARTON Péter: *Grand Theory Meets the Afghan Case*, doktori disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem, 2010, 49–111. o.

a matter of regionality (and finding the relevant regions of security interactions). Here an issue-specific approach to security complexes is proposed instead, in detail, to enable us to deal with all issue areas relevant to Security Studies, to move away from state-centricity, and to see spatiality in the form of network structures rather – where spatiality may be meaningfully interpreted, which is not always or necessarily the case.

Keywords: *Security Studies, security complexes, methodology, research agenda, Buzan et al., Copenhagen School*

Bevezetés

A továbbiakban az absztraktban jeletteknek megfelelően Barry Buzan, Ole Wæver és Jaap de Wilde munkái alapján először is – emlékeztetőként, röviden – bemutatjuk az általuk a biztonsági tanulmányok számára kialakított általános szervezőelveket: az „elemzési szektorok” (avagy nagyobb elemzési területek) és a „biztonsági komplexumok” fogalmát. Mindez előkészíti a biztonsági kérdések *térbeliségével* kapcsolatban a Buzanék-féle megközelítésben rejlő következtetések feltárását.

Miközben Buzan és társai helyesen ismerték fel a globális szinttől való elmozdulás szükségességét, az ennek helyettesítésére használt regionális elemzési szintet ténylegesen csak ráérőszakolni tudták az empirikus valóságra. Ráadásul a biztonsági értelemben releváns régiókat e vitatható módon is csak azon az áron voltak képesek azonosítani, hogy közben – általuk nem tisztázott okokból – leszűkítették vizsgáldásukat az államcentrikusan értelmezett katonai biztonság területére.

Mindezen hibákra tekintettel vezetjük elő a *kérdésspecifikus biztonsági komplexumok* fogalmát, amely nem korlátozódik a katonai biztonság területére, nem szükségszerűen államcentrikus, a térbeliség tekintetében pedig a regionalitás helyett a hálózatos térbeli szerkezetek jelentőségét hangsúlyozza.

Az alapvető elemzési területek, és a térbeliség ezekhez kapcsolódó domináns mintázatai

Barry Buzan, Ole Wæver és Jaap de Wilde 1998-ban a biztonság következetes és átfogó empirikus elemzését szolgáló alapvető támpontok meghatározására tettek kísérletet figyelemre méltóan ambiciózus, *A biztonság: Új keretek az elemzéshez* címet viselő munkájukban.⁵

A biztonságról a konstruktivizmus előfeltevéseinek megfelelően gondolkodtak, és minden körülmények között kritikusan kezelték a társadalom, illetve az egyes konkrét társadalmi szereplők által fenyegetésként értelmezett kérdések „biztonságiasítását”. Kritikai szándékukból fakadóan nem zárták ki ugyanakkor a lehetőséget, hogy az őket körülvevő valóságot kutatóként másoknál pontosabban feltárva, adatokra hivatkozva kérdőjelezzék meg az uralkodó nézeteket és hiedelmeket, ezáltal pedig felhalmozzanak a biztonsággal

⁵ Barry BUZAN – Ole WÆVER – Jaap DE WILDE: *Security: A new framework for analysis*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colorado, 1998.

kapcsolatban egyfajta „helyes”, vagy legalábbis a korábnál „helytállóbb” tudást – a kutatói közösség egésze, a döntéshozók és általában a társadalom javára.

Könyvükben legfőképpen az így felépíteni tervezett tudásanyag megszerkesztéséhez és elrendezéséhez igyekeztek világos szempontokat adni. Olyan szervezőelveket, amelyek alapján a bővülő, újonnan felmerülő ismereteket könnyű eligazodást kínáló rendben helyezhetnénk el. Ehhez legelőször is az „elemzési szintek” és az „elemzési területek” megkülönböztetésének jelentőségét hangsúlyozták. Utóbbiakra, az elemzés területeire utaltak „szektorokként”.

Buzan és társai – vitatható módon – öt nagyobb terület megkülönböztetése mellett döntöttek: felsorolásukban szerepel a politikai, a katonai, a gazdasági, a környezeti és a társadalmi szektor.⁶ Az efféle kategorizációk értékelésénél alapvető kérdés, hogy az adott osztályozásban szereplő kategóriák világosan elhatároltak-e; hogy kölcsönösen kizárók-e (lehet-e átfedés közöttük); illetve hogy a meghatározott kategóriák készlete átfogó-e, azaz lefedi-e az osztályozni kívánt jelenségek teljes körét. Buzanék könyvét ebből a szempontból számos kritika érte. Megállapítható azonban, hogy tökéletes kategorizáció – a fenti három szempont figyelembevételével – ritkán lehetséges, és önmagában a tökéletesség elmaradását a szerzőkön számon kérni méltánytalan lehet.

Buzan és társai csupán kiindulópontnak szánták felosztásukat. Kategorizációjuk ebben az értelemben nem hasznavehetetlen. A legtöbb szektorral összefüggésben eszünkbe juthatnak többé-kevésbé egyértelműen oda kapcsolódó kérdések. A környezeti szektor esetében ilyen lehet a klímaváltozás, a gazdasági szektorban a megélhetés biztonsága, a katonai szektor esetében a nukleáris fegyverkezés, a társadalmi szektorban pedig a közkeletűen „etnikai” háttérűnek ábrázolt konfliktusok, amelyek a volt Jugoszlávia területén például etnikai tisztogatásokhoz, egyéb atrocitásokhoz és fegyveres harcokhoz vezettek a felbomlási folyamat során. A kategorizáció alkalmas az elemzési szintek és az elemzési területek közötti összefüggések megvilágítására is. Éppen ennek kapcsán indulhat el a gondolkodás a biztonsággal kapcsolatos kérdések *térbeliségéről*, keresvén e térbeliség területspecifikusan domináns mintázatait.

A környezeti szektorhoz társuló alapvető képzet – bár léteznek földrajzilag korlátozott hatású környezeti problémák is – az egész glóbuszt körülölelő bioszféra egysége. Itt kézenfekvőnek tűnhet a globális szint előnyben részesítése minden egyéb megközelítéssel szemben. A javak, a szolgáltatások és a személyek bővülő mozgásával járó globalizáció eredményeként a gazdasági szektor esetében is ez tűnhet indokoltnak. A katonai kérdések esetében ugyanakkor elsődleges jelentőséggel bírhat az akár egyetlen állampárosra leszűkített, kisebb léptékű, ha úgy tetszik, regionális szintű elemzés. A társadalmi biztonság kérdései pedig sokszor egyes államokon belül jelentkeznek égető kihívásként, és az ebből következően „állam alatti” elemzési szint az esetükben jelentheti akár kifejezetten egy-egy város vagy kistérség problémáinak a tanulmányozását is.

A tág értelemben vett problémák tanulmányozásához vezetnek be azután a szerzők a „biztonsági komplexum” fogalmát. Részletesebb megvilágítása szükséges lehet, mivel ez történetesen Buzannak és társainak a legfőbb fogalmi újítása. Barry Buzan és Ole Wæver

⁶ Uo., 6.

későbbi, *Térségek és hatalmak (Regions and Powers)* című 2003-as munkájának⁷ is ez szolgált alapjául.⁸

A biztonsági komplexumok fogalma: Buzanék elgondolása a biztonság térbeliségéről mint regionalitásról

Buzan és társai 1998-as könyvükben kijelentik: „Napjainkban az államok alkotta rendszer tagjait a globális biztonsági interdependencia hálója fonja körül.”⁹

Miközben lehetséges releváns értekezést folytatni arról, hogy az elemzés különféle szektoraiban melyik elemzési szint *jellemzően* a legfontosabb, és nem is mindenütt a globális elemzési szint lesz ilyen értelemben az elsődleges, azt e kijelentés rögzíti, hogy minden kérdésnek *vannak* globális összefüggései, és minden egyénnek, kistérségnek, államnak, régióknak, földrésznek és államok alkotta szövetségi csoportosulásnak a helyzete függ *valamennyire* másokétól.

Ami eleinte, egy új fejlemény jelentkezésekor talán csak egy adott szereplőt érint, az végső soron, a szoros összekapcsolódás következményeként – közvetve vagy közvetlenül – mindenkit érinthet így vagy úgy a jelenkor sajátos közegében: a lehetőség adott. Gondolhatunk itt múltbéli példaként az ázsiai pénzügyi válság továbbgyűrűzésére éppúgy, mint az 1991-es öbölháborút követően Irak által felgyújtott kuvaiti olajkutatak égéséből származó szennyezés messzire jutó hatására. De feltehetünk a jövőre vonatkozó kérdéseket is. Hogyan érinthet az ázsiai-csendes-óceáni térséget az Egységes Európai Piac felbomlása? Hogyan érinthet Európát a dolláralapú árképzés megszűnése az olajvilágpiacon?

Marton egy tanulmánya alapján¹⁰ az 1. ábra szemlélteti, milyen nemzetközi rendszer képét sugallhatja számunkra az, ha a globális interdependenciát *teljesnek* feltételezzük.

"X"			
		"Y"	

1. ábra: A teljes globális biztonsági interdependencia világa

Forrás: MARTON: *i. m.*, 94. o.

Az 1. ábra olyan világ térképét tárja elénk sematikus formában, ahol az államok egy zárt rendszer építőkövei, és bármelyikük megrongálása az építmény stabilitását veszélyeztetheti. Egy ilyen világban az, ami „X” állammal történik, végső soron „Y” államot is érintheti.

⁷ Barry BUZAN – Ole WÆVER: *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

⁸ A fogalmi újítás háttérében meghúzódó ambíció mértékét világosan érzékeltetheti, hogy általa Buzan és társai a biztonsági tanulmányok számára éppen annyira alapvető elemzési egység meghatározására tettek kísérletet, mint amilyen a „politikai rendszer” fogalma a politikatudomány területén David Easton munkássága nyomán. David EASTON: *A Framework for Political Analysis*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1965.

⁹ BUZAN–WÆVER–DE WILDE: *i. m.*, 11.

¹⁰ MARTON Péter: Global governance v. state failure, *Perspectives: Review of International Affairs*, 16. évf., 2008/1, 85–107. o.

Az ilyen hatások esetében biztonsági vonatkozások is felmerülhetnek. „X” és „Y” biztonsága ilyen értelemben kölcsönösen függő lehet egymásétól, függetlenül a köztük fennálló földrajzi távolságtól.

A legtöbbször elgondolt képlet szerint az összefüggés úgy hangzik: ha „X” államot valamilyen negatív hatás éri, ez végső soron „Y” államra is negatív hatással lehet. A körültekintő fogalomalkotás részeként azonban további lehetőségeket is figyelembe kell vennünk, tekintettel a globalizáció ennél ténylegesen bonyolultabb viszonyaira. Először is: ami „X”-re negatív hatással van, az pozitív hatást is előidézhet „Y” állam esetében, akár anélkül, hogy ezt a hatást „X” vagy „Y” (vagy egy harmadik szereplő) tudatosan igyekezett volna kiváltani.¹¹ Elképzelhető az is, hogy egy „X” állam számára pozitív hatás jár negatív vagy pozitív másodlagos következményekkel „Y” állam esetében.¹² A globalizáció kölcsönös függőségi rendszere pozitív és negatív hatások *keverékeként* nyilvánul meg az érintett szereplők számára, mely szereplőkön ugyanakkor nemcsak az államok érthetők, hanem egyéb területi entitások is, vagy éppen a társadalmi világ tényleges cselekvői (ágensei), akik maguk nem helyhez kötöttek, mobilisak.

Az 1988-as merénylet a *Pan Am* légi társaság 103-as járata ellen (amely a skóciai Lockerbie településre zuhant) drasztikus módon mutatott rá, hogy például a repülőterek és a légitársaságok is erősen egymásra utalt viszonyban állhatnak a légi közlekedés interdependens rendszerében. A bombát tartalmazó poggyász nagy valószínűséggel Máltán, megfelelő ellenőrzés híján léphetett be a csomagforgalomba.¹³ Az interdependens rendszerekben a leggyengébb láncszem a hálózatnak tehát minden más elemére veszélyes lehet. Hasonló példát kínálhatnak a számítógépes hálózatok, ahol a nem megfelelően védett eszközök a hálózathoz csatlakoztatva más eszközök biztonságára veszélyt jelenthetnek – ilyen eszközökből akár egész alhálózatok (botnetek) képezhetők kiberműveletek szolgálatában egy nagyobb hálózat csomópontjainak támadására.

Fontos kritika tárgyává tenni ugyanakkor a biztonsági interdependencia teljességének feltételezését. Világunk számos látványos példával szolgált – különösen az elmúlt néhány évtizedben – olyan változásokra, amelyek sokféle és sokféle hatás formájában további eseményeket idéztek elő, különböző áttételeken keresztül. James N. Rosenau a világpolitika turbulenciájáról írt híres munkájában éppen erre tekintettel, a váratlan irányokban fejlődő eseményláncolatokra utalva alkotta meg az „eseményzuhatag” – angolul *cascade* – fogalmát.¹⁴ A fogalom a hatás kiterjedésének kiszámíthatatlanságára is utal: nem lehet előre kijelenteni, hogy egy adott esemény *egyenletesen* ilyen vagy olyan hatással nyilvánul meg

¹¹ Ilyen hatással lehet például az, ha egy nyersanyagforrás belső konfliktus miatti hozzáférhetetlenné válásának következtében alternatív beszerzési forrás kerül előtérbe – és így egy másik ország jut (többlet-)exportlehetőséghez. Amikor például a belső politikai küzdelmek nyomán megbénult az elefántcsontparti kakaóexport, ebből Ghána profitált sokat, lévén a második legjelentősebb kakaóexportőr ország a világon. Richard ANDERSON: Ivory Coast crisis: impact on the international cocoa trade, [online], 2011. 03. 09. Forrás: BBC.com [2017. 04. 05.].

¹² Látványos példa lehet ezzel kapcsolatban a tőkeáramlás az 1970-es évek energiaár-emelkedésének hasznát élvező OPEC-államokból (*Organization of Petroleum Exporting Countries – OPEC*) nyugati bankokba, amelyek azután hitel formájában kihelyezték ezt a tőkét fejlődő országokba – ezzel az 1970-es években többnyire hatékonyan serkentették a gazdasági növekedést ezekben az államokban, a későbbiekben azonban jelentős mértékben hozzájárultak az eladósodásukhoz. Michael MUSSA: U.S. Macroeconomic Policy and Third World Debt, *Cato Journal*, 4. évf., 1984/1, 88–89. o.

¹³ Malta at center of Lockerbie case, [online], 2001. 01. 31. Forrás: Edition.ccn.com [2001. 01. 31.].

¹⁴ James N. ROSENAU: *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, Princeton University Press, Princeton, 1991.

a világ egésze számára, sőt, nagy biztonsággal kijelenthető, hogy bármilyen erős hatásról legyen is szó, lesznek olyan szereplők, akiket csak minimálisan érint vagy éppenséggel nem érint majd egyáltalán. Az „arab tavaszként” aposztrofált folyamat például ilyen eseményfolyamként zúdult végig a tágabb közel-keleti térségen. Tunéziából indult, és jelentős, de eltérő fejleményekhez vezetett Egyiptomban, Jemenben, Bahreinben, Líbiában és Szíriában. Egyes országok – például Marokkó vagy Algéria – mégis alapvetően sikeresen szigeteltek el magukat a történések hatásaitól. Másutt, például Libanonban, Katarban vagy éppen Szudánban – a három esetben alapvetően különböző okokból – eleve nem volt igazán nagy az esélye annak, hogy ez a folyamat begyűrűzzön, és a fennálló politikai rendszer átalakulását idézze elő.¹⁵

A hatások terjedésének mikéntjét, illetve ezek valószínűségi alapon felvázolható hálózatait feltérképezni éppen ezért izgalmas kihívás. Lényegében olyan feladat, amit John Burton világszociológiai liberalizmusának nyomdokaiba lépve, az általa „pókhálóként” leírt hálózatok felderítéseként jellemezhetünk.¹⁶ Fontos hozzátenni, hogy Burton megfogalmazásában „cobwebekről” van szó, azaz olyan hálókról, amelyekben már nincs feltétlenül jelen a „pók”¹⁷ – Burton metaforájában a pókok az államoknak felelnek meg.

Érdeemes tehát szem előtt tartani, hogy a biztonsági természetű kölcsönhatások rendszerei olyan szereplők között is kialakulhatnak, akik között nincsenek feltétlenül jelen állami szereplők, illetve hogy bizonyosan nem *csak* állami szereplők bírnak jelentőséggel az egyes hálózatok elemeként az esetek nagyobb részében. Egy-egy „hálónak” nem feltétlenül lesz a „gazdája” vagy egyértelmű főszereplője egy adott állam vagy az államoknak egy csoportja.

A kibertérben például támadó kiberműveletek végrehajtója lehet minden egyes egyéni felhasználó, és e műveletek célpontját képezheti gyakorlatilag minden, az internet hálózatához kapcsolódó rendszer. A járványosan felbukkanó fertőző betegségek terjedését az államok csak társadalmiakkal együttműködésben, sokszor igen nehezen képesek megfékezni. A klímaváltozás okai részben természetesek, részben „antropogének” (vagyis emberi tevékenységből adódók) – utóbbinak, tehát az emberi tevékenységnek, illetve az ebből származó káros szennyezőanyag-kibocsátásnak a felelőse értelemszerűen az emberiség egésze.¹⁸ A biztonsági napirend alapvető átgondolása mellett felszólaló Maras többek között ilyen megfontolásokra tekintettel különbözteti meg az államközpontú értelmezéshez kapcsolódó „nemzetközi biztonság” és a „transznacionális biztonság” fogalmát.¹⁹

¹⁵ Hogy egy-egy lehetséges okra mindhárom esetben rámutassunk: Libanonban az etnikai és vallási megosztottság közegeiben működő bonyolult közösségi hatalommegosztási (úgynevezett konzociációs) rendszer, illetve ahhoz kapcsolódóan az elitnek és az egész társadalomnak a töredezettsége akadályozza a populációnak valamiféle általános felkelését a „vezetés” ellenében; Katarban a szunnita uralkodó elit jelentős anyagi erőforrásokkal rendelkezett, hogy a belső stabilitást biztosítani tudja; Szudánban pedig olyan politikai rendszer működött, amely a politikai iszlámra eleve fontos hivatkozási alapként épített, és ellene az iszlamista logikájú mozgósítás nem működhetett úgy, mint ahogyan az Egyiptomban látható volt Mubarak elnök vezetésének bukása kapcsán 2011-ben.

¹⁶ John W. BURTON: *World Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1972.

¹⁷ Eltérően a *spider's web* kifejezés jelentésétől.

¹⁸ Még akkor is, ha az ökológiai lábnyom mérete egyénről egyénre és társadalomról társadalomra változik egyébként.

¹⁹ Marie-Helen MARAS: *Transnational Security*, CRC Press, Boca Raton, Florida, 2015, 16–18. o.

Buzanék gondolatmenetéhez visszatérve *ennek ellenére* először is az államok szerepét szem előtt tartva érdemes továbbhaladni, hogy a szerzők logikája követhetővé, bizonyos módosítások szükségszerűsége pedig nyilvánvalóbbá váljon.

Buzan és társai is számolnak azzal, hogy nagyon sok olyan biztonsági jelentőségű kérdés azonosítható, amelyek esetében a világ összes állama nem lehet egyszerre és azonos mértékben érintett. Számos probléma inkább egy-egy országcsoport vagy régió biztonsági napirendjére tartozik. Buzan és társai ezt maguk is világosan megfogalmazták 1998-as könyvükben: „...mivel a legtöbb politikai vagy katonai fenyegetés könnyebben hidal át kisebb távolságokat, ahhoz, hogy valami valaki számára fenyegető legyen, legtöbbször a térbeli közelség is szükséges” – írják. Hozzáteszik: „A biztonsági interdependencia mintázatát normális körülmények között regionális tagolódás jellemzi – az így azonosítható regionális klasztereket mi *biztonsági komplexumoknak* nevezzük” (kiemelés tőlem – M. P.).²⁰

Buzan és Wæver később továbbfinomították e fogalom alapvető meghatározását, és hangsúlyozták: „...az egész földkerekség nem nevezhető szorosan integrálódottnak biztonsági szempontból, a szuperhatalmak és a nagyhatalmak különleges esetét leszámítva. [...] A régió elemzési szintje ezzel szemben olyan szint, ahol az államok és az egyéb, alapvető elemzési egységek megfelelő intenzitással érintkeznek és kapcsolódnak egymással, így a biztonságuk nem tárgyalható a többi egység biztonságától függetlenül.”²¹

Az e megfontolások alapján Buzanék által kialakított megközelítést mára elavultnak nevezhetjük. A biztonsági komplexum fogalmában rejlő tágabb lehetőségek dacára ugyanis kifejezetten a katonai szektorra összpontosítva folytatták gondolatmenetüket. A legfőbb szereplőknek az államokat, a legfontosabb biztonsági kérdéseknek a katonai vonatkozású kérdéseket, az elsődleges elemzési szintnek pedig a regionális elemzési szintet tekintették. Mindebből következően az államok csoportjai alkotta regionális katonai biztonsági komplexumokat igyekeztek leírni. Olyan országcsoportok viszonyrendszereit, amelyek keretében „a barátságosság és az ellenségesség tartós mintázatai” rajzolódnak ki, illetve „az alapvető elemzési egységek [értsd: szinte kizárólag az államok – M. P.] félelmeinek és reménységeinek [specifikusan az adott térségre jellemző – M. P.] kölcsönhatásai”²²

Az ilyen világok együttesen továbbra is olyan univerzum képét mutatják, ahol a kritikai teoretikus Booth találó kifejezésével a diplomaták és a katonák cselekvése lenne ezek szerint a kizárólagosan meghatározó tényező²³ – szemben ismert világunkkal, ahol ténylegesen nem ez a helyzet.

Buzanék a regionális viszonyrendszerek értelmezéséhez kialakítottak egy tipológiát is, amely a regionális biztonsági komplexumok lehetséges, előforduló eseteit sorolta fel – a katonai szektor problémáinak elemzéséhez kétségtelenül, de csak bizonyos mértékig hasznos módon. Megkülönböztettek először is *sztenderd*, avagy szokványos, valamint *centralizálódó* (angolul: *centred*), vagyis egy bizonyos középpont köré szerveződő biztonsági komplexumokat.²⁴

²⁰ BUZAN–WÆVER–DE WILDE: *i. m.*, 11.

²¹ BUZAN–WÆVER: *i. m.*, 43.

²² Uo.

²³ Ken BOOTH: Security and Self: Reflections of a Fallen Realist. In: Keith KRAUSE – Michael C. WILLIAMS (eds.): *Critical Security Studies: Concepts and Cases*, Routledge, London – New York, 1997, 93. o.

²⁴ BUZAN–WÆVER: *i. m.*, 54–61.

Szokványos biztonsági komplexum szerintük az államközi konfliktusokkal terhelt, az államok közötti „természetszerű” rivalizálástól szenvedő, „vesztfáliai típusú” rendszer. A centralizált biztonsági komplexum esetében azonban a rivalizálás valamilyen módon korlátozott. A középpont természetéből adódóan ezek a komplexumok lehetnek „domináns”, „hegemonikus”, vagy éppen „integrálódott” biztonsági komplexumok. A besorolás annak a függvénye, hogy van-e olyan vezető hatalom, amely vagy a rendszeres erőszakalkalmazáson vagy az ezzel való fenyegetésen, vagy éppen a vele szemben fennálló gazdasági függőségen keresztül dominálja a többieket (*domináns komplexum*); vagy olyan vezető hatalom, amely kifinomultabb eszközökkel, példát mutatva, ideológiát és gazdasági berendezkedést ösztönzők révén exportálva, egy szövetség keretében külső fenyegetésekkel szemben oltalmat kínálva fölényes pozíciót élvez a térség többi államához képest (*hegemonikus komplexum*). Ha nincsen ilyen, egyértelműen vezetőnek nevezhető – akár domináns, akár hegemon – hatalom, abban az esetben még politikai integráció eredményeként jöhet létre *centralizált (integrált) biztonsági komplexum*. Sokan az Európai Uniót említik erre nyilvánvaló példaként, bár az EU számos tekintetben az egyszerre mélyen integrálódott és – amerikai vezetéssel – hegemonikus jegyeket is mutató transzatlanti biztonsági komplexum részét képezi.

Mint az Egyesült Államok példája jelezheti, a regionálisnak ábrázolt komplexumok képletét elkerülhetetlenül bonyolítják a fentebb kiemelt idézetben „különleges esetként” említett, globálisan cselekedni képes hatalmak. Ezek Buzanék kifejezésével „betüremkedhetnek” más biztonsági komplexumok területére, és kiterjeszthetik hegemoniájukat, vagy éppen dominanciájukat más térségekre, vagy legalább azok egy-egy részére.

Az eddig tárgyalt eseteken kívül Buzanék megfogalmazásában még egy különleges jelenséggel, a „strukturálatlan” (vagy másképpen: szervezetlen) biztonsági komplexumok esetével lehet dolgunk. Az ezek földrajzi kiterjedésén belül található államok gyengék, erejüket kivetíteni a határaikon túl nem képesek, sőt olykor még a saját területükön belül is csak nehezen. Így nem alakul ki közöttük a biztonsági értelemben releváns kölcsönhatásoknak olyan kellően sűrű és tartós hálózata, amelyről értelmes megközelítés lenne valamiféle struktúráként, például a vesztfáliai jellegű rivalizálás rendszereként beszélni. Ezek az államok akár olyan gyengék és jelentéktelenek is lehetnek, hogy más térségek cselekvőképes nagyhatalmai sem feltétlenül igyekeznek kiterjeszteni rájuk a befolyásukat – vagy csak korlátozott mértékben teszik meg ezt.

A biztonsági komplexumok Buzanék-féle elgondolásának alapvető bírálata

A Buzan és társai által a fenti elgondolásnak megfelelően felrajzolt világtérkép minden részlete vitathatónak mutatkozik, vagyis alapvetően önkényes elhatárolások eredményének.

Nem világos például, milyen alapon különíthető el a dél-ázsiai és a kelet-ázsiai regionális biztonsági komplexum (*Regional Security Complex – RSC*), ha a Kínai Népköztársaság, India és Pakisztán nukleárisfegyver-programjainak kölcsönös meghatározottságára gondolunk. Ugyanígy kétséges lehet az amerikai kontinens szétválasztása két részre (északi és déli komplexumokra), tekintettel az Egyesült Államok hagyományosan jelentős szere-

pére az egész nyugati féltekén. Még izgalmasabb kérdés lehet, hogy indokolható-e az északi félteke egységének megbontása az elemzésben, ha egyszer Észak-Amerika, Nyugat-Európa, valamint az Oroszország dominálta posztszovjet térség a NATO–orosz kapcsolatokon keresztül egyértelműen egy összetartozó, konfliktusok terhelte komplexumot képeznek. Szemben a Buzanék által kiterítve ábrázolt világtérképpel, az Északi-sarkkörön túli területeken keresztül is adott az összekapcsolódás e térség számára – érdekes lehet ez a későbbiekben például az arktiszi területek ellenőrzésének vonatkozásában; de közben már a hidegháború óta nyilvánvaló jelentőséggel bír az interkontinentális ballisztikus rakéták e területek felett átívelő röppályájára tekintettel is.

Freeman a katonai szektor működéséről alkotott kép elavultságát teszi szóvá Buzanék tézisééről mondott kritikájában: „A koppenhágai iskola ragaszkodása a térbeli közelséghez a biztonságilag jelentős összekapcsolódás alapjaként idejétmúlt az Új Világrendben, melyben élünk.” – írja,²⁵ és utal a több ezer kilométeres távolságot áthidalva csapást mérő ballisztikus rakétákra, vagy éppen a célponttól hasonlóan nagy távolságra található, messzi támaszpontot a szervezkedésre felhasználó, merényleteket előkészítő terroristákra.

Érdemes ennek kapcsán felidézni, hogy egy amerikai *Minuteman* interkontinentális ballisztikus rakéta hatótávolsága 13 ezer km; egy B–2-es bombázó egyszeri üzemanyag-utántöltéssel körbe tudja repülni a Földet az Egyenlítő mentén; egy nukleáris meghajtású repülőgéphordozó pedig két-három évtizedet szolgálhat a Föld körül folyamatosan. Egy olyan világban, ahol ezek az eszközök jó ideje jelen vannak (az első *Minuteman* rakétákat még 1962-ben állították hadrendbe, a *Nimitz* repülőgép-hordozót 1968-ban bocsátották vízre, a B–2-es bombázó első repülésére pedig 1989-ben került sor), nem állítható, hogy a jelentős katonai természetű fenyegetések nem hidálhatnak át nagyobb távolságokat. Még hozzá nem a hidegháború vége vagy a 2001. szeptember 11-i támadások óta, hanem ténylegesen már jóval korábbról fogva. A 2016-os állás szerint már harmincnál több ország bír légiutántöltő-képességgel, szinte pontosan ugyanannyian rendelkeznek ballisztikus rakétákkal,²⁶ tizennégyen tartanak szolgálatban repülőgép-hordozó(ka)t, közel negyvenen pedig tengeralattjárókat.

Ha a *Correlates of War Project* „Military Interstate Disputes” adatbázisában²⁷ szereplő adatpontokat (mint állampárosokat) az 1993–2001-es, illetve a 2002–2010-es időszakból egy *UCINET*-hálózatmátrixba tápláljuk,²⁸ ennek révén a *Net Draw* szoftver segítségével²⁹ megkaphatjuk a konfliktusokkal terhelt nemzetközi kapcsolatok egyfajta hálózati térképét.

A 2. ábra az 1993–2001-es időszak képét mutatja ebben az értelemben, nyers formában. Itt még nincsenek elkülönítve jól láthatóan az alhálózatok vagy az egyes központibb elhelyezkedésű nóduszok.

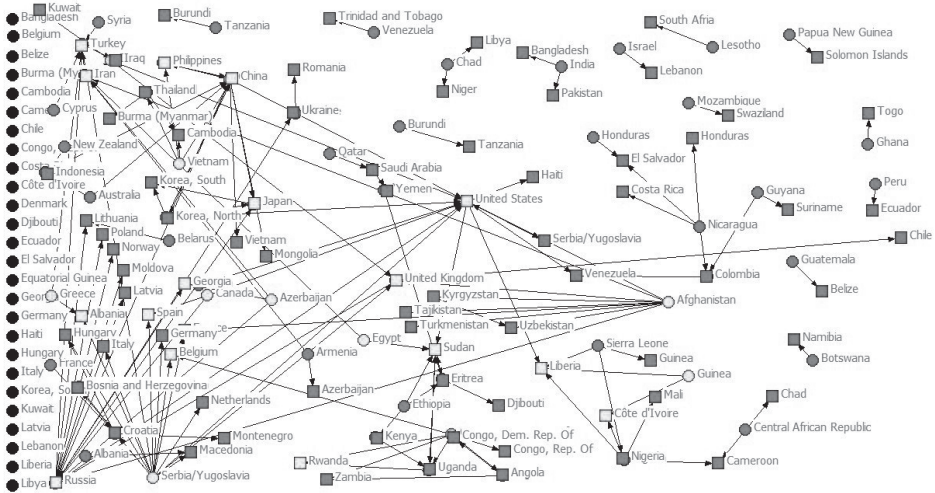
²⁵ Christopher FREEMAN: *The European Security Complex – A Fait Accompli? A Critique of the Copenhagen School, Peacekeeping and International Relations/Maintien de la paix et Relations Internationales*, 2001, 10–12., 8. o.

²⁶ Kelsey DAVENPORT: *Worldwide Ballistic Missile Inventories*, [online], Arms Control Association, *Fact Sheets and Briefs* [online], 2014. 07. [2016. 10. 05.]

²⁷ The „Correlates of War” project. Az adatbázis elérhető itt: <http://cow.dss.ucdavis.edu/data-sets/MIDs> [2017. 05. 14.].

²⁸ Steve P. BORGATTI – Martin G. EVERETT – Lin C. FREEMAN: *Ucinet for Windows: Software for Social Network Analysis*, Harvard, MA: Analytic Technologies, 2002.

²⁹ Steve P. BORGATTI: *NetDraw Software for Network Visualization*, Analytic Technologies, Lexington, KY, 2002.

2. ábra: Militarized Interstate Disputes, 1993–2001

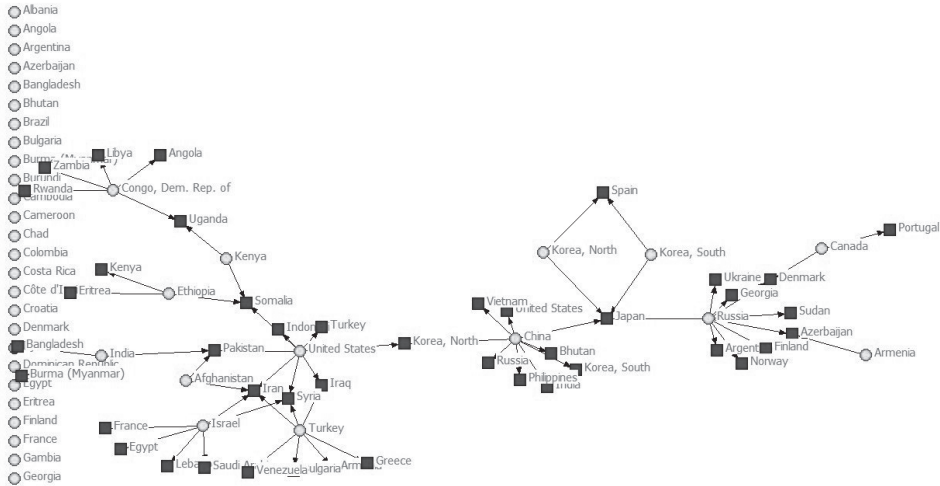
Forrás: saját ábra, a hivatkozott UCINET és Net Draw programok segítségével előállítva

Annyi már a 2. ábrából is kitűnhet azonban, hogy a „szuperstruktúra”, amelyről „a szuperhatalmak és a nagyhatalmak különleges esetére tekintettel” Buzanék is említést tesznek, nagyobb jelentőséggel bírhat a folyamatok alakításában, mint azt az RSCT (*Regional Security Complex Theory*) sugallná. Az Egyesült Államok, Oroszország vagy Kína nóduszának jelentősége (nagy számú kapcsolódása) illusztrálja ezt világosan. Összekötő elem azonban többek között Törökország is, ami különösen ironikus, ugyanis Buzanék benne „szigetelőt” láttak, amely szerintük elválaszt, nem pedig összeköt különböző térségeket – különösen a hidegháború utáni időszakban.³⁰

Érdekes látni, hogy az efféle hálózati térképen eközben olyan különálló komplexumok is kirajzolódnak, amelyekről az önkényes, úgymond „baltával faragva” operáló RSTC nem is venne tudomást: így jelenik meg például Líbia, Csád és Niger kapcsolata ott, ahol a Buzanék-féle megközelítés egyszerűen egy szigetelő övezet létét feltételezné: a Száhel területén.

Nézzük meg ezek után a 3. ábrán a 2001–2010-es időszak hasonló hálózati térképét; itt azonban szűrt képet adunk a jelentősebb nóduszokról és kapcsolódásairól.

³⁰ BUZAN–WÆVER: *i. m.*, xxvi. o.

3. ábra: Militarized Interstate Disputes, 2001–2010 (korlátozott adatkészlettel)

Forrás: saját ábra, a hivatkozott UCINET és Net Draw programok segítségével előállítva

Legkésebb ennek az ábrának a fényében már világosan megállapítható, hogy Buzanék biztonsági régiókból álló világtérképének empirikus relevanciája korlátozott. Szigetelőállamok és -területek helyett sokkal fontosabb lehet észrevenni az összekötő láncszemeket, amelyeken keresztül különböző klaszterek interakcióba kerülnek egymással, például a kínai és az amerikai klaszter Észak-Koreán vagy a kínai és az orosz klaszter Japánon keresztül. Világosan látszik az is, hogy a távol-keleti komplexum kapcsolata Oroszországgal jelentős.

Hozzá kell ugyanakkor tenni, hogy a fenti módszerrel kiadott kép aligha teljes vagy tökéletes: csak a *Militarized Interstate Disputes* (MID) adatbázis adatkészletét tükrözi, miközben a valóságban előfordulnak egyéb nemzetközi konfliktusok is, amelyek révén feszültség lehet jelen egy állampáros viszonyában anélkül, hogy ezzel kapcsolatban katonai vonatkozású fejlemények jelentkeznének az adott időszakban. Emellett pedig feltűnnek az MID-ben olyan állampárosok is, amelyek esetében katonai vonatkozású konfliktusról beszélni az MID adatbázis kódolási rendszerének tekintetében konzisztens, gyakorlati értelemben azonban irreleváns lehet.

Bírálat a katonai szektoron túlra tekintve

Kritika tekintetében az előbbieknél szükséges továbbsmennünk, immár a katonai szektoron túlra tekintve: a globalizáció eredményeként az államok nemcsak katonai szövetségesként vagy ellenfélként, hanem kereskedelmi partnerként, exportpiacot kereső vállalatok és befektetők támogatójaként (vagy éppen visszatartójaként), segélyezőként, humanitárius beavatkozások végrehajtójaként, terroristák segítőként (akár támaszpontjaként), járványos betegségek forrásaként és még nagyon sok más minőségben *lehetnek* biztonsági szempontból jelentősek egymás számára. Ehhez nem szükséges egyazon térséghez tartozniuk, és ezt az alábbiakban néhány példával is megvilágítom.

A kereskedelmi kapcsolatok biztonsági jelentőségét a nyersanyagok és alapvető termékek (például élelmiszerek) áruforgalmára vonatkozó adatok illusztrálhatják: a 2010–2013-as időszak átlagát tekintve több mint húsz ország minősült függőnek olajimportja, tizenöt ország pedig olajexportja tekintetében (a nominális GDP százalékában mérve); fémek/ércek behozatala szempontjából közel negyven ország, a kivitel tekintetében közel ötven ország; az élelmiszerek importjának vonatkozásában pedig a világ országainak nagyobb része (export tekintetében körülbelül tíz állam) az *Economist* folyóiratnak a UNCTAD (*United Nations Conference on Trade and Development*) adataiból készített összesítése szerint.³¹

Ami a befektetések jelentőségét illeti: nem közömbös például a kínai vezetés számára a nagy amerikai informatikai vállalatok jelenléte a kínai kibertérben, és 2016-os állás szerint a Kínai Népköztársaság jelentősen korlátozza például a Google-szolgáltatások elérhetőségét, miközben – eltérő okokból – gyakran aggodalmat váltanak ki nyugati országokban orosz és kínai vállalatok tőkebefektetései a kritikus infrastruktúra területén és egyéb, stratégiai számító ágazatokban.

A segélyezés biztonsági jelentőségét illetően példa lehet, hogy a 2017–2027-es időszakban Izrael 38 milliárd dollárnyi katonai segélyhez juthat az Egyesült Államoktól az Obama-adminisztráció és az izraeli Netanjahu-kormányzat között 2016 őszén létrejött megállapodás szerint,³² miközben Egyiptom is hasonlóan jelentős kedvezményezett, és 2011 és 2015 között például 6,5 milliárd dollárnyi amerikai katonai segélyt kapott.³³ Az Egyesült Államok részéről ez fontos befektetés az izraeli–egyiptomi béke megőrzésébe – érinti tehát a közel-keleti regionális stabilitást és a hozzáférést a Szezi-csatornához, a globális hajózás és energiaellátás szempontjából is alapvető jelentőséggel bíró módon.

A humanitárius érvekkel (is) támogatott, kormányerőkkel szembeszálló katonai intervenciók általában a Nyugathoz közelebb található térségekben következtek be a hidegháborút követő időszakban (például Bosznia-Hercegovinában, Koszovóban és Líbiában), de ilyen intervenciónak a lehetőségével számolnia kellett ebben az időszakban távolabbi – vagy éppen komplikáltabb kihívásokat felvető – válságok során a ruandai rezsimnek (az 1994-es népiirtás idején), a szudáni vezetésnek (a darfúri konfliktus kapcsán), a mianmari katonai juttának (a 2008-as Nargis-ciklon idején), vagy például az Aszad-rendszernek Szíriában (a 2013. augusztusi damaszkuszi vegyi fegyveres tüzéségi támadásokat követően).

A terrorizmussal összefüggésben jó példa lehet az Irán és Szíria által is támogatott, Libanonban pedig komoly politikai erőt képviselő Hezbollah tevékenysége. A már idézett *Global Terrorism Database* nyilvántartása³⁴ szerint a szűkebb értelemben³⁵ vett közel-keleti térségen kívül a Hezbollah tizenhárom országban követett el merénylete(ke)t 2017 elejéig.³⁶

³¹ Commodity dependency: A risky state, [online], 2015. 08. 12. Forrás: Economist.com [2016. 10. 05.].

³² US to give record \$38 billion in military aid to Israel over 10 years, [online], 2016. 09. 14. Forrás: Telegraph.co.uk [2016. 10. 02.].

³³ Julian PECQUET: What happened to billions in US military aid to Egypt?, [online], 2016. 05. 12. Forrás: Al-Monitor.com [2016. 10. 04.].

³⁴ A „Global Terrorism Database” adatbázis elérhető itt: www.start.umd.edu/gtd/ [2017. 05. 14.].

³⁵ Ide sorolom a következő országokat: Izrael (és a palesztin területek), Libanon, Szíria, Jordánia és Egyiptom.

³⁶ Az adatbázisban előforduló országok felsorolása időben visszafelé haladva: Bulgária, Bahrein, Argentína, Irán, Törökország, Niger, Görögország, Thaiföld, Ciprus, Szaúd-Arábia, Spanyolország, Franciaország és Kuvait.

Járványos betegségek forrásaként elég lehet a 19. századi globális kolerajárványokkal összefüggésben India szerepére utalni, vagy éppen a napjainkban is rendszeresen előforduló – a kutatók értelmezésében egyfajta evolúciós cirkulációban folyamatosan jelen lévő – influenzavírusokra. Utóbbiak rendszerint Kelet- és Délkelet-Ázsiából indulnak, Európát és Észak-Amerikát 6-9 hónap alatt, Dél-Amerikát („az evolúciós temető”) pedig ugyanennyi idővel később elérő járványokhoz vezetnek.³⁷

Nehezen tartható tehát a regionális elemzési szint elsődlegességének a hangsúlyozása. Ezek szerint ez sem praktikusabb ugyanis, mint a globális elemzési szinthez ragaszkodni. A biztonsági kölcsönhatások rendszerei, vagyis a biztonsági komplexumok gyakran túlterjednek egy-egy régió határain, anélkül azonban, hogy földkerekségen mindenhol – és egyenlő mértékben – elérnének.

Regionális határokat rajzolni egy fenyegetés helyzetével kapcsolatos pillanatkép (adott pillanatban készült adatfelvétel) alapján olyan határok önkényes megvonását jelentheti, amelyeket a szóban forgó fenyegetés működése előbb-utóbb egészen biztosan meghalad – miközben a körberajzolt területet a fenyegetés nem feltétlenül tölti ki egyenletesen.

A kérdésspecifikus megközelítés szükségessége

Hogy Buzanék megközelítését ennek fényében meghaladjuk, érdemes az ő eredeti, alapvető céljukat szem előtt tartani.

Szándékaik szerint az igazán releváns kisebb (azaz nem globális) komplexumokat szertették volna azonosítani és elemezni külön-külön – az egyenetlenül, sok tekintetben csak lazán szerveződő globális biztonsági komplexum helyett. Ehhez kívánták feltagolni a globális komplexumot különböző darabokra, és ezért igyekeztek régiókat azonosítani. Egyben pedig ezért igyekeztek szektorokat is megkülönböztetni, hogy a szinte korlátlan számú kérdésre kiterjedő biztonságfogalom helyett korlátozottabb kiterjedésű részfogalmakkal dolgozhassanak.

Nehéz azonban a környezeti biztonság szempontjából „igazán” releváns térségeket azonosítani (illetve e térségekkel a világ térképét lefedni), ha e nézőpontból releváns jelenség lehet a csernobili atomkatasztrófa, egy sáskajárás a Száhel-övezetben, a gabonára veszélyes rozsdaüszög terjedése Ugandában, vagy éppen az üvegházhatás erősödése világszerte – *egyszerre*. Ugyanígy nehéz a társadalmi biztonság szempontjából igazán releváns térségeket azonosítani, ha ebben a tekintetben a napirendünkön szerepelnek a volt Jugoszlávia etnikai konfliktusai, a migrációs folyamatok, vagy éppen a globális kábítószer-kereskedelem és a szervkereskedelem – *egyszerre*. Hogy még egy utolsó példát fontolóra vegyünk: nehéz a gazdasági biztonság vonatkozásában igazán releváns térségeket elkülöníteni, ha érdeklődésünk tárgyát képezi ide kapcsolódóan a szegénység, a munkanélküliség és az éhínség előfordulása bárhol a világon, a bankfelügyelet országos szabályozása, a hozzáférés egy-egy exportpiachoz, vagy éppen a 2007–2008-as globális pénzügyi válság.

³⁷ Colin A. RUSSELL et al. (2008): The Global Circulation of Seasonal Influenza A (H3N2) Viruses, *Science*, 320. évf., 2018/5874, 340–346. o. Forrás: doi:10.1126/science.1154137; Andrew RAMBAUT et al.: The genomic and epidemiological dynamics of human influenza A virus, *Nature*, 453. évf., 2008. 05. 29., 615–619. o.

A kulcskérdés tehát az: valóban együtt akarjuk-e kezelni ezeket az önmagukban is külön elemzésre szoruló, összetett kihívásokat („kérdéseket”; angolul: „issues”), amelyek ráadásul más-más földrajzi területeket érintenek. Ilyen földrajzi terület esetenként egyébként még csak megközelítőleg sem nevezhető meg: míg a sáskajárás vagy egy nukleáris reaktorban bekövetkezett baleset hatásai világosabban lokalizálhatók, a szegénység vagy a munkanélküliség nehezen értelmezhető területhez kötöttek.

Ha mégis a Buzanék által propagált „régiosításhoz” ragaszkodnánk, éppen emiatt nem látnánk az „erdőtől” az egyes „fákat”, amelyek „gyökereire” kíváncsiak vagyunk. Az egyes kérdések szétkapcsolt vizsgálata szükséges tehát e kérdések összefüggésrendszereinek különálló bemutatása alapján.

Így juthatunk el a *regionális* biztonsági komplexumokkal kapcsolatos, Buzan és társai által javasolt vizsgálódás helyett a biztonsági komplexumok *kérdésspecifikus* megközelítéséhez és elemzéséhez, ami jóval gyümölcsözőbbnek és egyben praktikusabbnak ígérkező kutatási napirend. Ehhez kapcsolódóan beszélek a továbbiakban – új fogalmat bevezetve – *kérdésspecifikus biztonsági komplexumokról*.

Az adott kérdésre specifikusan érzékeny értelmezési keret kialakításának előnye lehet, hogy nem diktál kényszerítő módon egy adott elemzési szintet – olyat, amely az adott kérdéssel kapcsolatos biztonsági komplexum *térbeli szerkezetéhez* ténylegesen nem feltétlenül illeszkedik.

A biztonsági komplexumok elemzése során használható részfogalmak

Az operacionalizálás végett, vagyis ahhoz, hogy egy elemző a kérdésspecifikus biztonsági komplexumok fogalmát mint értelmezési keretet a biztonságról szóló társadalmi viták értékelésében és konstruktív támogatásában felhasználhassa, először is szükséges a fogalmi alapok részletekbe menő kidolgozása.

„Kérdésként” a vizsgálódás fókuszában lehet gyakorlatilag bármi, ami ténylegesen, adatokkal alátámasztható módon egzisztenciális kihatású következményekkel bír (vagy bírhat) legalább egyes szereplők számára (egyének csoportjaitól nem állami szereplőkön és kisebb-nagyobb politikai közösségeken át az emberiség egészéig bezárólag).

Ez végső soron objektivista kiindulásnak felel meg, egyfajta stratégiaian következtelen episztemológiai megközelítésnek megfelelően. Miközben tehát társadalmi közegben jönnek létre, és ennél fogva társadalmilag konstruáltak az agresszív (például háborús vagy terrorista) szándékok, sőt társadalmilag konstruálódnak maguk az olyan meghatározások is, mint az „ellenséges állam” vagy a „terrorista szervezet” fogalma, vagy például társadalmi közegben formálódnak a bűnözés mibenlétét és fogalmi körét meghatározó normák, köztük a legálisan és illegálisan előállítható, kereskedésbe bocsátható és fogyasztható termékek köre, végső soron objektív értelemben mérhető *következményekre* tekintettel vizsgálódunk.

Amilyen mértékig az ilyen következményeket előidéző objektív törvényszerűségeket képesek vagyunk empirikus alapon felírni, az objektivitásnak kell hogy legyen helye a rendszerünkben. Ilyen értelemben „kérdésként” merülhet fel a katonai biztonság is (azzal együtt pedig a hatalmi egyensúlyi és egyéb konfliktusokkal terhelt nemzetközi kapcsola-

tok), de kérdés lehet például az állami erőszak (különösen ha önkényes vagy autokratikus természetű), a társadalomban jelen lévő politikai erőszak (terrorizmus, zavargások stb.), az illegális kereskedelem, a gazdasági stabilitás, a közegészségügyi biztonság, a társadalmi kohézió, a környezeti biztonság, vagy éppen a kiberbiztonság (és akár egyebek ezeken túlmenően).

A „fenyegetés” meghatározása már sokkal problematikusabb. Egy-egy kérdés rendszerén belül éppúgy elképzelhető több, objektív értelemben vett fenyegetés együttes jelenléte, akár csak – esetenként – több legitim „perspektíva” arra vonatkozóan, hogy mi a fenyegetés, vagy hogy mi a nagyobb vagy a „végső ok” jellegű fenyegetés.

A közegészségügyi biztonság esetében például a fertőző betegségeket okozó patogénektől a táplálkozásba kerülő karcinogén anyagokig számos fenyegetés megnevezhető objektív módon. A környezeti biztonság tekintetében fenyegetésnek tűnhetnek konkrét problémák az olajszennyezéstől az üvegházhatást fokozó gázok kibocsátásáig, ám végső soron, sokak szerint „végső ok” jellegű tényezőként, a fenyegetés az ember maga, illetve az emberi tevékenység (és az ennek révén indukált „antropogén” környezeti változások). A terrorizmus elleni fellépés kapcsán nem feltétlenül csak a terrorizmus fenyegetésként történő meghatározása az egyetlen legitim perspektíva – egy jemeni, pakisztáni vagy szómáliai lakos számára a terrorizmus elleni műveletek (nagyobb katonai műveletektől a drónscsapásokig) felvetik a közvetlenül elszenvedett kollaterális károkozás kockázatát is. Lehet mondani, hogy ennek „végső okozója” a terrorizmus, de ez a perspektíva minimum vitatható lesz – a civil áldozatok növekedésével egyenes arányban. A katonai biztonság hagyományos kérdései is remek példával szolgálhatnak: a szemben álló felek jellemzően találnak érveket a másikkal szembeni ellenségességük indokolt voltának bizonyítására, és nem minden esetben vitatható objektív értelemben e perspektívák legitimitása (vagy éppen annak pontos mértéke). Végezetül pedig, ha egy olyan kérdést veszünk szemügyre, mint a migráció, ott legitim perspektíva lehet akár a kérdés biztonságiasításának (a fenyegetés létének) a vitatása is.

Többek között a végső okok bizonytalansága kérdőjelezi meg, hogy tudunk-e minden elképzelhető fenyegetéshez földrajzi-térbeli „forrást” társítani. Egy olajszennyezés vagy egy járvány kiindulásának pontos helye tisztázható, vagy akár azonnal nyilvánvaló lehet, nem köthető azonban szűk helyhez egy másik állam „agresszív szándéka”, a környezetre nyomást helyező emberi erőforrásigény, a járványokat súlyosbító szegénység vagy például egy kiberfenyegetést képező *botnet* működése.

A földrajzi-térbeli forrás keresése tehát két okból releváns: egyfelől, mert bizonyos esetekben ilyen azonosítható (és akkor kár volna ezt csupán homályosan figyelembe venni); másfelől pedig, mert bizonyos esetekben ilyen nem azonosítható (amit nem árt észben tartani, tekintve, hogy a társadalmi világ szereplői hajlamosak erről megfeledkezve megszólalni és cselekedni).

Ahol a földrajziság-térbeliség valamilyen mértékig feltárható, elemezhető a fenyegetés által a forrás lokációjától a fenyegetés által bejárt területeken végighaladó „útvonal” is. A fenyegetés jelenléte sokszor világosan kirajzolható csatornák *hálózatán* keresztül terjed, emellett pedig terjedését kirajzolható hatások hálózatszerű kölcsönhatási rendszerei befolyásolhatják. A forráshoz közeli területekre utalhatunk a fenyegetés áramlásának felső

szakasza mentén található területként, és e logikával megkülönböztethetünk – ez angolul jobban működik – „upstream” és „downstream” (felvízi és alvízi) területeket.

Mindebből következően elemzésre szorulhat (és elméleti értelemben modellezhető) mindaz, ami az útvonalban változást idézhet elő, így például mindaz, ami a fenyegetést adott irányba taszítja vagy vonzza/húzza („push” és „pull” tényezők), vagy azon hatások, amelyek az útvonalat eltérítik („eltérítő mechanizmusok”). Javasolom továbbá „szabályozók” megkülönböztetését az imént felsorolt (push, pull és eltérítő) hatásoktól (mint „alakítóktól”). A szabályozók a fenyegetés terjedésének intenzitását befolyásolják, például csökkentik vagy felerősítik azt (azon kontextusokban, ahol ilyen változások értelmezhetők).

Ahol a földrajziség-térbeliség ilyen értelemben megfelelően megragadható, az elemzés módszertanát magától értetődően a hálózatelemzés kínálhatja. A forrástól az érintett területek felé vektorok mutatnak (elsődlegesen egy „kerékagy és küllök” jellegű, azaz úgynevezett „hub and spokes” hálózat képét adva ki). Ahol több forrás felől jelölhető ki vektorok, ott multicentrikus, vagy más néven polikefál hálózattal találkozunk. (Bizonyos mértékig eközben a taszító, húzó és elterelő hatások hálózati topográfiája is feltárható a releváns vektorok feltérképezésével.)

Érdekes további kérdést fel, mi a helyzet akkor, ha azt tapasztaljuk, hogy a fenyegetés valós hálózata által nem érintett területen is jelentkezik a kérdés biztonságiasítása. Amennyiben a fenyegetettség és a biztonságiasítotttság szintjét pontosan mérhetnénk, ezek kontrasztba állítása is elképzelhető lehet. Az esetleges eltérés így izgalmas vizsgálódásra adhat okot, emellett pedig indokoltta teheti a fenyegetéskomplexum és a biztonságiasítási komplexum megkülönböztetését mind konceptuális, mind empirikus értelemben.³⁸

A biztonságiasítási és a fenyegetéskomplexum részleges szétválására példa lehet a terrorizmussal kapcsolatos fellépés. A terrorizmus fenyegetése nehezen mérhető, ám annyi mégis bizonyosan kijelenthető, hogy a jelenség jelentősen eltérő mértékű fenyegetést jelent például a kelet-közép-európai országok számára, mint akár az Egyesült Államokra, akár egyes nyugat-európai országokra. *Valamennyi* fenyegetést természetesen Kelet-Közép-Európában is jelent – különféle közvetett és közvetlen módokon. Példának okáért: ha ezek az országok készületlennek mutatkoznának és kiszámíthatóan puha célpontot képeznek, netán kifejezetten a fenyegetettebb országokhoz kötődő, de a saját területükön belül található objektumokat nem védenének megfelelően (például követségeket, különféle rendezvényeket), az kiválthatná a terrorizmus eltérülését irányukban. Ahogyan Enders és Sandler fogalmaznak a terrorizmus politikai gazdaságtanáról szóló könyvükben: „Ha egy ország védelmi intézkedései eltérítik a terrorizmust egy másik irányában, úgy transznacionális externáliáról beszélhetünk [...] egy negatív externáliáról, mely abból következően áll elő, hogy a különböző országok egyfajta fegyverkezési versenyhez hasonlatos rivalizálásban találják magukat, ahol a cél a támadások áthárítása mások felé.”³⁹ A gyakorlatban az efféle eltérülés nem annyira a védelmi intézkedéseket foganatosító államok kifejezett szándéka-

³⁸ Ami a tökéletes átfedés elképzelhető hiányát illeti: természetesen éppúgy elképzelhető, hogy a biztonságiasításra *nem* kerül sor valahol, ahová a fenyegetéskomplexum történetesen kiterjed, mint az, hogy nem fenyegetett területen jelentkezik biztonságiasítás.

³⁹ Walter ENDERS – Todd SANDLER: *The Political Economy of Terrorism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, 20. o.

ként, mint inkább maguknak a terroristáknak a reakciójaként jelentkeznek. Ehhez sokszor egyszerre vezet egyes célpontok védelmének megerősítése (a védettség relációs-specifikus különbségéből következő *relatív* lemaradás) és más célpontok védelmének az általános körülmények által indokolttól való (*abszolút* mértékű) elmaradása – ahogyan ezt a Lockerbie közelében lezuhant *Pan Am*-járat elleni merénylet esetében is láthattuk a máltai intézkedések abszolút értelemben is hanyag volta kapcsán.

Mindezeket figyelembe véve vethető fel számos kérdés – ezekből állhat össze a biztonsági komplexumok feltárására irányuló vizsgálódás valóban átfogó napirendje. Az így felmerülő, szóba jöhető kérdéseket háromfelé csoportosítva a cikk elején említett 2015-ös kötetben teljes listát közöltünk.

Emlékeztetőül: három nagyobb kérdéskört azonosítottunk így 1. a biztonsági komplexumok térbeli szerkezetét; 2. egyéb alapvető jellemzőiket; valamint 3. a társadalmi szerveződésüket, és azzal egyben a biztonságiasítási komplexumot firtató kérdéseket.

Összegzés

Mint arra ebben a cikkben újfent rámutattam, a koppenhágai iskola alapvető gyengeségként említhető, hogy a Buzanék-féle megközelítés a biztonság empirikus megközelítésében a 2003-as *Térségek és hatalmak* című könyv idejére meglepő (vissza)fordulatot vett.

A „koppenhágai iskola” alapítóiként számon tartott szerzők élenjárók voltak az államcentrikus felfogástól való elmozdulás szükségességének felismerésében, illetve a biztonsági napirend kiterjesztésében (a katonai jelentőségű kérdések körén túlra). Ennek ellenére a 2003-as könyv lényegében a katonai biztonság világtérképének megrajzolására tett kísérletet, és ehhez először is a biztonsági értelemben releváns régiókat igyekezett meghatározni.

Miközben az így előállított térkép minden részlete vitathatónak mutatkozik, alapvető problémák adódtak az államcentrikus szemlélet, a regionális elemzési szint és a katonai kérdéskör erőltetésével kapcsolatban – szükséges tehát e megközelítés meghaladása mind a katonai kérdéskör térbeli vonatkozásainak pontosabb felmérése, mind a Buzanék által figyelmen kívül hagyott kérdésterületek megértése érdekében.

Ehhez szükséges egyszerűen a „kérdések” pontosabb definiálása is – nagyobb elemzési területek helyett a kellően specifikus összefüggérendszerként tárgyalható „issue”-k azonosítása célszerű ebben a tekintetben.

Jelen tanulmány részfogalmak egész készletét mutatta be ezért a biztonsági komplexumok kérdésspecifikus elemzéséhez. Mindennek jelentősége egyfelől azért van, mert a biztonsági komplexumok térbelisége a Buzanék-féle alapfeltételezéssel ellentétben az esetek nagyobb részében nem regionális természetű, másfelől pedig azért, mert az itt vázolt megközelítés szinte minden kérdés vonatkozásában használható legalább alapvető megállapítások megfogalmazására – nem csupán a katonai biztonság területén.

A jövőben a biztonsági tanulmányok terén mindegyre tekintettel szerencsés volna több, az itt bemutatott fogalmi újraalapozásra építő tanulmányt látni, ilyen módon hozzájárulva egy legitim módon „budapestinek” nevezhető iskola hagyatékának fejlesztéséhez – hogy a következetesebb, illetve a forrásra visszautaló érvelés révén egyszerűen a hazai társadalomtudományok nemzetközi láthatóságán is javítsunk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ANDERSON, Richard: Ivory Coast crisis: impact on the international cocoa trade, [online], 2011. 03. 09.
Forrás: BBC.com [2017. 04. 05.]
- BOOTH, Ken: Security and Self: Reflections of a Fallen Realist. In: KRAUSE, Keith – WILLIAMS, Michael C. (eds.): *Critical Security Studies: Concepts and Cases*, Routledge, London – New York, 1997, 83–120. o.
- BURTON, John W.: *World Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1972
- BUZAN, Barry – WÆVER, Ole: *Regions and Powers: The Structure of International Security*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003
- BUZAN, Barry – WÆVER, Ole – DE WILDE, Jaap: *Security: A new framework for analysis*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colorado, 1998
- Commodity dependency: A risky state, [online], 2015. 08. 12. Forrás: Economist.com [2016. 10. 05.]
- COX, Robert W.: Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory, *Millennium – Journal of International Studies*, 10. évf., 1981/2, 126–155. o.
- DAVENPORT, Kelsey: Worldwide Ballistic Missile Inventories, [online], Arms Control Association, *Fact Sheets and Briefs*, 2014. 07. [2016. 10. 05.]
- EASTON, David: *A Framework for Political Analysis*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1965
- ENDERS, Walter – SANDLER, Todd: *The Political Economy of Terrorism*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006
- FREEMAN, Christopher: The European Security Complex – A Fait Accompli? A Critique of the Copenhagen School, *Peacekeeping and International Relations/Maintien de la paix et Relations Internationales*, 2001
- Malta at center of Lockerbie case, [online], 2001. 01. 31. Forrás: Edition.ccn.com [2001. 01. 31.]
- MARAS, Marie-Helen: *Transnational Security*, CRC Press, Boca Raton, Florida, 2015
- MARTON Péter – RADA Péter – BALOGH István: *Biztonsági tanulmányok: Új fogalmi keretek, és tanulságok a vi-segrádi országok számára*, AJTK, Budapest, 2015
- MARTON Péter: Global governance v. state failure, *Perspectives: Review of International Affairs*, 16. évf., 2008/1, 85–107. o.
- MARTON Péter: *Grand Theory Meets the Afghan Case*, doktori disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem, 2010
- MUSSA, Michael: U.S. Macroeconomic Policy and Third World Debt, *Cato Journal*, 4. évf., 1984/1, 81–103. o.
- PECQUET, Julian: What happened to billions in US military aid to Egypt?, [online], 2016. 05. 12. Forrás: Al-Monitor [2016. 10. 04.]
- RAMBAUT, Andrew et al.: The genomic and epidemiological dynamics of human influenza A virus, *Nature*, 453. évf., 2008. 05. 29., 615–619. o.
- RUSSELL, Colin A. et al.: The Global Circulation of Seasonal Influenza A (H3N2) Viruses, *Science*, 320. évf., 2018/5874, 340–346. o. Forrás: doi:10.1126/science.1154137
- ROSENAU, James N.: *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, Princeton University Press, Princeton, 1991
- US to give record \$38 billion in military aid to Israel over 10 years, [online], 2016. 09. 14. Forrás: Telegraph.co.uk [2016. 10. 02.]